

В. Є. КИРИЧЕНКО,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЕЛЬНІ БАНКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВІ ГРУПИ

Розглянуто досвід появи фінансового капіталу у контексті земельного ринку як окремого джерела його формування на українських землях Російської імперії на рубежі XIX і XX століть. На прикладах діяльності акціонерних земельних банків показано інтеграційні процеси в банківському середовищі та ставлення до них держави, а також заходи правового реагування на зловживання з боку фінансових олігархів.

Унаслідок реформування державної власності та демонополізації економіки в незалежній Україні розпочалося формування ринків та конкурентного середовища; разом із тим процес пріоритетного розвитку приватної власності почав супроводжуватись появою нових монополітичних утворень. Виникнення і подальший розвиток фінансового капіталу та фінансово-промислових груп у нашій державі обумовлені цілою низкою факторів, серед яких слід відзначити: потребу перебудови промисловості, пов'язаної з приватизацією та демонополізацією; необхідність створення інфраструктури фінансування економіки; нагальністю оновлення чи створення нових технологічних та коопераційних зв'язків у процесі виробництва і реалізації конкурентної сільськогосподарської та промислової продукції як на пострадянському просторі, так і на європейському світовому ринках; створення інтегрованих структур, здатних до саморозвитку в умовах жорсткої конкуренції.

Феномен монополістичного за своєю природою фінансового капіталу – явище не нове для світової економіки і навіть для українських земель. Наприкінці XIX – на початку XX століть розвиток капіталізму почали супроводжувати явища, не притаманні його класичній формі. Проаналізувавши значний теоретичний матеріал, Р. Гільфердінг уперше продемонстрував функціонування акціонерного капіталу та його переростання у фінансовий капітал [1]. І сьогодні, століття потому, фінансово-монополістичні групи та їх уособлення – фінансова олігархія – посіли важливе місце в житті суспільства. Достатньо пригадати, з якою зацікавленістю громадськість очікує чергові публікації американського журналу «Forbes», де можна знайти прізвища й наших співвітчизни-

ків. Їх суспільний статус обумовлений концентрацією економічної могутності, а відтак можливістю безпосередньо впливати на політичні інституції та суспільне життя. І це становить небезпеку, принаймні для демократичної держави, та потребує створення відповідного правового механізму, який би забезпечив суб'єктний баланс в економічних відносинах. З огляду на це неабияку цінність має дослідження та осмислення вітчизняного дореволюційного досвіду виникнення фінансового капіталу, зокрема того його сегменту, що формувався за участю як загальних кредитних установ, так і земельних банків, акціонерна організаційно-правова форма яких була ідеально для цього пристосована. Такий досвід багатий і негативними, і позитивними прикладами приборкання фінансової стихії та спрямування її в правове русло.

Акціонерні іпотечні банки Російської імперії – це насамперед комерційні проекти, і отримання прибутку для них було понад усе. Окрім кредитної діяльності, що забезпечувала основну частину банківського доходу, правління знаходили й інші джерела надходжень, насамперед співпрацю зі звичайними комерційними акціонерними банками, кількість яких у 90-х роках XIX ст. сягала 46-ти.

Не маючи власної розгалуженої мережі контор та представництв, іпотечні банки змушені були звертатися за допомогою до комерційних банків, відкриваючи в них поточні рахунки для проведення розрахунків зі своїми клієнтами. Усвідомивши для себе вигідність ситуації, що склалася, правління акціонерних земельних банків розмістили всі вільні кошти на кореспондентських та поточних рахунках комерційних банків [2, с. 216–218; 3, с. 10–11], отримуючи відповідний відсоток росту. Вільними слід

вважати кошти, що залишилися від не розміщеного в державних паперах акціонерного та запасного капіталу, дивіденди, що підлягали сплаті раз на рік. З цього приводу Я. М. Герценштейн зауважував, що іпотечні банки «у своєму розпорядженні мали чималі вільні кошти, які через посередництво комерційних банків, без будь-якого порушення статуту, мали змогу бути надані в розпорядження осіб, що стоять на чолі правління [2, с. 221].

За характером зв'язків із комерційними банками можна виокремити дві групи іпотечних установ. Перша – це ті банки, які входили до однієї фінансової групи з комерційними банками. Друга група відбудовувала свої відносини з комерційними акціонерними банками на підставі ділового партнерства та відповідних угод. Серед українських земельних банків до першої групи можна віднести Харківський земельний банк, який протягом 90-х років XIX ст. перебував майже під одноособовим контролем його засновника О. К. Алчевського. О. К. Алчевський був незмінним головою правління цього банку. Більшість акцій банку належала безпосередньо йому та членам його родини [4, арк. 15–16].

Харківський земельний банк мав рахунки у Волзько-Камському банку та Харківському торговому банку, що також належав О. К. Алчевському. Крах Алчевського розкрив очі громадськості та акціонерам на ті спекулятивні махінації, що тривалий час залишалися поза їх увагою та контролем [3].

Зовсім іншими були відносини з комерційними банками у Бессарабсько-Таврійського, Київського та Полтавського земельних банків. Їх відносини ґрунтувалися не на корпоративних підставах, а виключно на ділових взаєминах.

Київський земельний банк протягом 90-х рр. XIX ст. тримав свої кошти у місцевому – київському – відділенні Санкт-Петербурзького Міжнародного банку. У 1897 р. правління земельного банку прийняло рішення продати 20 % акцій щойно емітованого випуску Міжнародному банку за пільговою ціною, аргументуючи це рішення саме тривалими партнерськими відносинами.

Щодо Полтавського земельного банку, то на початку 90-х рр. у нього вже склалась особиста унія¹ із Санкт-Петербурзьким Міжнарод-

ним банком. Після обрання головою правління полтавського банку С. С. Хрульова, який, скориставшись непоширенням на земельні банки закону від 5 квітня 1883 р. [5] щодо заборони сумісництва у кредитних установах, увійшов до складу ради Міжнародного банку. Склад цієї ради також охоплював таких відомих магнатів-цукровиробників, як Бродський та Харитоненко [6, с. 37]. За своєю сутністю це була фінансово-промислова група, орієнтована на сільське господарство в українських губерніях, а саме на вирощування буряку та його переробки на цукор.

Окрім участі приватних іпотечних банків у фінансово-промислових групах, формування яких інтенсивно відбувалося протягом 90-х рр. завдяки можливостям, що надавало акціонерне законодавство, слід враховувати й особисте монопольне становище земельних банків, яке остаточно склалося на той час. Виникнення монополії обумовлена перш за все державною політикою та сформованим механізмом правового регулювання кредитних іпотечних відносин. Основні риси такого домінування полягали в наступному. Наприкінці XIX ст., після утворення державних станових іпотечних установ, уряд вважав за доцільне обмежити систему іпотечних установ імперії вже існуючими акціонерними земельними банками, дія яких поширювалась на чітко визначені сепаратним законодавством території європейської Росії, що суттєво послаблювало конкуренцію. Влада поцілювалась і про утворення єдиного центру, яким став Комітет з'їздів, що забезпечував координованість кредитної політики та дієвий державний контроль. Уніфіковане унормування надходжень та видатків, високий рівень прибутковості – все це дає підстави говорити про монопольне становище банків на ринку фінансових послуг. І хоча для класичного визначення монополії цього недостатньо, варто звернути увагу на зауваження В. І. Бовикіна про те, що процес монополізації часто породжує своєрідні форми, які важко віднести до якого-небудь визначеного типу [7, с. 110].

Проте економічна криза змінила ставлення суспільства та уряду до фінансового становища приватних кредитних установ. В умовах нестабільності ускладнення в тому чи іншому банку ставали відчутною загрозою для всієї системи довгострокового кредиту імперії. Са-

¹ Особиста унія – взаємне представництво фінансовими магнатами в органах управління різних компаній. Достатньо поширена практика участі

одних і тих же осіб у радах директорів декількох компаній.

ме цим пояснюється той суспільний резонанс, який викликав так званий «харківський крах».

Маючи під своїм контролем потужну фінансово-промислову групу, харківський банкір і підприємець О. К. Алчевський, скориставшись сприятливими умовами, що виникли на фондовому ринку, зміг отримати під заставу нічим не забезпечених цінних паперів понад 6 млн руб., які були спрямовані ним на будівництво Донецько-Юр'ївського металургійного заводу та Олексіївського гірничопромислового товариства. Проте криза, що виникла на рубежі століть, зруйнувала фінансові сподівання голови правління Харківського земельного банку. Не впоравшись із ситуацією, внаслідок чого збанкрутували Харківський торговий банк та Катеринославський банк, Харківський земельний банк опинився на межі краху.

В умовах кризи допомогти могла лише держава. У квітні 1901 р. О. К. Алчевський приїздить до Петербурга, де через Особливу канцелярію по кредитній частині Міністерства фінансів спробував стабілізувати ситуацію та уникнення банкрутства. Він сподівався отримати урядове замовлення на рейки для Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, а також домогтися від Міністерства фінансів дозволу на емісію облігацій загальною сумою 8 млн руб. під заставу підприємств, що йому належали, з метою розмістити їх у Бельгії. Однак міністр фінансів С. Ю. Вітте відмовив банкіру в наданні замовлення та не дозволив випуск облігацій. Впавши у відчай, О. К. Алчевський наклав на себе руки, кинувшись під потяг на Варшавському залізничному вокзалі Петербурга.

На вимогу акціонерів Харківського земельного банку Міністерство фінансів з 22 по 31 травня 1901 р. провело ревізію його діяльності. Від'ємне сальдо банківського балансу становило 7,5 млн руб., збитки сягали 1,8 млн руб., забезпечення поточних платежів потребувало 2,3 млн руб., а на вилучення з обігу незаконно заставлених цінних паперів потрібно було 6 млн руб.

8 червня 1901 р. міністр фінансів отримав дозвіл імператора на скликання надзвичайних загальних зборів акціонерів Харківського земельного банку під головуванням особи, безпосередньо призначеної міністром для розгляду справ банку та обрання нового складу правління. Сам факт звернення міністра до імператора за дозволом щодо проведення позачергових зборів був неординарною подією. За нормами статуту Харківського земельного ба-

нку, скликання зборів відбувалося або за рішенням правління банку, або на вимогу акціонерів, які в сукупності володіли не менше ніж 100 голосами [8]. Обидва сценарії передбачали публічне повідомлення про збори за шість тижнів. Проте С. Ю. Вітте поспішав; у його всепідданійшій доповіді навіть було визначено дату проведення позачергових зборів акціонерів – не пізніше 25 червня.

13 червня 1901 р. до Комітету міністрів надійшло подання міністра фінансів щодо впорядкування справ банку. У ньому С. Ю. Вітте звертав увагу міністрів на те, що кошти земельного банку, не тільки вільні, але і ті, що потрібні для погашення його строкових зобов'язань по купонах та закладних листах, що вийшли в тираж, на загальну суму приблизно 5,5 млн руб., були розміщені в Харківському торговому банку, який виявився неспроможним. Окрім того, Харківський земельний банк заклав у кредитних установах і у приватних осіб закладні листи на суму 6 763 500 руб., що були пред'явлені до дострокового погашення, а відтак підлягали знищенню. Збитки Харківського земельного банку за звичайними операціями сягали 785 475 руб. За підрахунками міністра фінансів, різниця між зобов'язаннями банку та наявними коштами становила 7,5 млн руб. Проте, оскільки передбачалось переведення однієї короткострокової позики, що значилась за великим земельним майном, із Харківського земельного банку в Державний банк із видачею під це заставне майно промислової позики в розмірі 1,5 млн руб. з відсотками, то С. Ю. Вітте вважав достатнім надання кредиту Харківському земельному банку в розмірі 6 млн руб.

Рябушинські вели справи та кредитували Харківський земельний банк ще з 1880-х рр. – бухгалтер відзначав, що через «їх руки» проходили мільйонні операції із Рябушинськими. Тому крах алчевських проектів загрожував московським купцям втратою близько 5 млн руб., закладених на півдні, у Харкові. Володимир та Михайло Рябушинські негайно прибули до Харкова зі своїми помічниками, щоб урятувати Харківський земельний банк.

Звістка про смерть О. К. Алчевського зумовила стрімке падіння біржової вартості акцій банку – більш ніж у чотири рази: ціна акції опустилась нижче двохсотрубльової номінальної вартості та сягнула 125 руб. проти попередньої ціни в 450 руб. Акції були скуплені московською фінансово-промисловою групою Рябушинських [Див.: 3; 9, с. 430–431].

Проте лише зусиль братів Рябушинських, які взяли на себе зобов'язання гарантувати обмін акцій банку, що знаходилися в обігу, внівши для цього в Державний банк заставу в розмірі 3,1 млн руб. та викупивши залишки емісії нового випуску за номінальною вартістю без урахування біржового котирування, було недостатньо [10, арк. 208–210, 250–252, 286–288, 360–362, 417]. Встановлюючи контроль над збанкрутілою кредитною установою, фінансово-промислова група повинна була реально оцінювати свої фінансові можливості і, скоріше за все, робила інвестиції, виходячи з попередніх домовленостей з урядом.

Міністерство фінансів прийняло рішення про збереження банку та його підтримку. Допомога, яку не зміг отримати від уряду О. К. Алчевський зі своєю зіпсованою репутацією, по його смерті була надана, але вже іншим власникам. Відмовивши у підтримці О. К. Алчевському, С. Ю. Вітте виявив свою готовність надати державні фінанси в розпорядження нового складу правління банку, сформованого впливовим московським домом братів Рябушинських².

20 червня 1901 р. отримав Височайше затвердження дозвіл Державному банку на відкриття для Харківського земельного банку кредиту у розмірі до 6 млн руб. під забезпечення відсотковими паперами складочного капіталу банку та призначення представника Міністерства фінансів для контролю за діяльністю банку на строк погашення боргу за наданим кредитом [11].

Цим допомогою Міністерства фінансів не вичерпалась 11 січня 1902 р. С. Ю. Вітте знову ініціював розгляд питання Харківського земельного банку в Комітеті міністрів. За наслідками обговорення практично всі прохання нового складу правління були задоволені, 15 січня 1902 р. уряд дозволив нову емісію акцій на суму 1,4 млн руб. За умовами випуску, акціонери банку при обміні акцій старого випуску на нові повинні були доплачувати по 33 руб. за кожну акцію. Ці кошти спрямовувались на покриття

² На надзвичайних зборах, що тривали два дні (25–26 червня 1901 р.), Рябушинські отримали більшість голосів. До новообраного складу правління увійшли три брати Рябушинські – Володимир, Павло та Михайло, а також два їх родичі – В. Коренев та М. Антропов. В. П. Рябушинський став головою правління земельного банку у 1901 р., коли йому виповнився 21 рік, і став наймолодшим у світі директором великого банку.

збитків банку. Також банк отримав право розстрочити сплату позичальниками недоїмок на строк до 5 років. Окрім того, банк міг тримати на своєму балансі закладене майно не один рік, як інші банки, а п'ять років [12].

У лютому цього ж року Міністерство фінансів дозволило банку поновити видачу позик та випуск заставних листів. Такі дії уряду обумовлювались тим, що угода, укладена між правлінням банку та Товариством П. М. Рябушинського, була сприйнята як достатня гарантія успішності здійснення операцій [10, арк. 250–251].

Лінія поведінки уряду визначалась не тільки побоюванням ослаблення довіри клієнтів до іпотечних установ, але й досвідом 80-х рр., коли уряду довелося взяти на себе ведення справ та опікуватися процедурою ліквідації кількох приватних іпотечних установ. Тому за доцільне було вирішено обрати тактику підтримки окремих елементів системи іпотечного кредиту, у яких виникли ускладнення, проте це була не лише фінансова допомога державними позиками, а й посилення урядового контролю за діяльністю вказаних суб'єктів. Саме з цією метою уповноваженого Міністерства фінансів було включено до складу правління Харківського земельного банку [11, п. 2].

Зв'язки між земельними та комерційними банками були довгостроковими, однак зміна власника банку зазвичай приводила до зміни бізнес-партнерів. Із переходом Харківського земельного банку до братів Рябушинських було закрито його рахунки в Харківському торговому банку і місцевих кредитних спілках, проте відкрито великі рахунки у відділенні Азовсько-Донського банку.

Отже, політика уряду, спрямована на уніфікацію та централізацію діяльності земельних банків, суттєво доповнювалась зусиллями окремих фінансових угруповань, що спричиняло монополізацію приватного іпотечного кредиту.

Правозастосовна практика закону від 29 квітня 1902 р. суттєво скоригувала орієнтованість акціонерних земельних банків, привівши її у відповідність до статутних вимог, а саме до поземельного кредиту. Проте, здійснивши таку корекцію, уряд не мав наміру залишити поза своєю опікою подальшу статутну діяльність приватних іпотечних установ. Нерозвинутий грошовий ринок та кризові явища вимагали від правлячих кіл пошуку заходів стримування надмірних емісій іпотечних паперів. Тим не менше уряд не пішов на прямі законодавчі обмеження щодо надання поземе-

льних позик, хоча і наполегливо закликав банкірів до стриманості як у кількості кредитів, так і в їх розмірі [13, арк. 104].

Сьогодні приватизаційні процеси, поява комерційних банків, формування фондових ринків обумовили заміну державного регулювання ринковими механізмами, які у свою чергу стали каталізатором для формування фінансового капіталу в Україні, хоча й такого його різновиду, який характеризується короткостроковістю та спекулятивністю. На жаль, надмірна зацікавленість сучасних олігархів «короткими» грошима та отриманням сьогочасних прибутків не створюють умов для залучення довгострокових фінансових вкладень у реальний сектор економіки й зокрема в її агра-

рний сегмент. Як наслідок, в Україні фондовий ринок як механізм залучення інвестицій, регулювання економіки, корпоративного контролю не став затребуваним. Навіть сьогодні Україну позиціонують як аграрну державу, багату земельним ресурсом, а відтак потенційним джерелом формування фінансового капіталу є використання рентних прибутків з цього ресурсу. Механізмами перетворення рентних прибутків на фінансовий капітал довгострокової перспективи є більш досконала законодавча база оподаткування аграріїв та адекватна державна інвестиційна політика, яка б органічно поєднала взаємозв'язок тривалих інвестицій і короткострокових вкладень.

Список використаної літератури

1. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; [пер. с нем. И. Степанова]. – Изд. 4-е. – М. : Гос. изд-во, 1924. – 460 с.
2. Герценштейн М. Я. Ипотечные банки и рост больших городов в Германии / М. Я. Герценштейн. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1902. – V, 284 с.
3. Герценштейн М. Я. Харьковский крах / М. Я. Герценштейн. – СПб. : Слово, 1903. – 206 с.
4. Державний архів Харківської області, ф. 71, оп. 1, спр. 266.
5. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – III. – Т. III. – 1883. – № 1484.
6. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях : в 4 т. Т. 3 / [сост. А. К. Голубев]. – СПб., 1899. – 204 с.
7. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 295 с.
8. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного Банка // ПСЗ. – II. – Т. XLVI. – 1871. – № 49556.
9. Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903) : [Опыт исследования П. П. Мигулина, доктора фин. права, орд. проф. Харьковского университета] / П. П. Мигулин. – Х. : Печат. дело, 1904. – 440 с.
10. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 583, оп. 2, спр. 1201.
11. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – Об упорядочении дел Харьковского Акционерного Земельного Банка // Собрание узаконений и распоряжений правительства изданных при Правительствующем Сенате Российской Империи. – 1901. – № 63. – Отд. I. – Ст. 1280.
12. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – О мерах к восстановлению деятельности Харьковского земельного банка // ПСЗ. – III. – Т. XXII. – 1902. – № 21011.
13. РДІА, ф. 583, оп. 1, спр. 462.

Надійшла до редколегії 11.01.2012

КИРИЧЕНКО В. Е. УКРАИНСКИЕ ЗЕМЕЛЬНЫЕ БАНКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ФИНАНСОВО-ПРОМЫШЛЕННЫЕ ГРУППЫ

Рассмотрен опыт возникновения финансового капитала в контексте земельного рынка как отдельного источника его формирования на украинских землях Российской империи на рубеже XIX и XX вв. На примерах деятельности акционерных земельных банков показаны интеграционные процессы в банковской среде и отношение к ним государства, а также меры правового реагирования на злоупотребления со стороны финансовых олигархов.

KYRYCHENKO V. UKRAINIAN LAND BANKS OF THE RUSSIAN EMPIRE AND FINANCE INDUSTRY GROUPS

The experience of financial capital in the context of the land market as a separate source of its formation in the Ukrainian lands of the Russian Empire at the turn of the XIX and XX centuries is reviewed. The integrational processes in the bank area on the joint-stock land banks and state's relation to them and also the measures of the law regulation to the abuse of the financial oligarch side are shown.